

بررسی نسخه خطی وقفنامه شاه سلطان حسین صفوی

مقاله پژوهشی سمیه بختیاری*

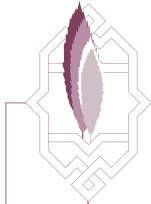

چکیده:

شاه سلطان حسین، فرزند شاه سلیمان نهمین پادشاه صفوی است که حدود سه دهه حکومت کرد. او در دوران حکومت خود اقدامات عام‌المنفعه‌ای بسیاری در قالب نهاد وقف انجام داد و بخشی از املاک و دارایی‌های خاصه سلطنتی را همانند دیگر سلاطین صفوی وقف نمود. در هنگام شورش افغان‌ها بسیاری از اسناد و رقبات دولتی و وقفنامه‌های عصر صفوی از بین رفت. برخی از آن اسناد و نسخه خطی به‌ویژه کتاب‌های وقفی در مراکز اسنادی و کتابخانه‌های داخلی و خارج از کشور نگهداری می‌شود. وقفنامه شاه سلطان حسین صفوی در کتابخانه فیلادلفیای آمریکا است. این نسخه با چهل برگ دارای دو متن فارسی و دو متن انگلیسی است. متن وقفنامه را محمدباقر حسینی خاتون‌آبادی به‌منظور وقف ساختمان غسلخانه برای فقرا در اصفهان به دستور شاه سلطان حسین در سال ۱۱۱۸ ق/ ۱۷۰۶ م نوشته و متن فارسی دوم شرح محتوای نسخه است. دو متن انگلیسی، یکی در شرح توصیفی محتوای نسخه و دیگری یک نام است که هر دو در ابتدای قرن نوزدهم نوشته شده است. این نسخه در هند در ۱۲۲۰ ق/ ۱۸۰۶ م به ژنرالی اهدا شده و تاکنون در چند حراجی به مزایده گذاشته شده است. هدف از این مقاله، معرفی نسخه، خوانش وقفنامه و تحلیل محتوای آن و بررسی شرح توصیفی نگاشته شده در نسخه است. لذا، نویسنده در این پژوهش با رویکرد توصیفی و تحلیل محتوا و با استفاده از منابع آرشیوی و مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی موضوع می‌پردازد.

واژگان کلیدی: وقف، شاه سلطان حسین، خاتون‌آبادی، حکومت صفوی، اصفهان

*. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی.
Sbakhtiari88@gmail.com

مقدمه

شاه سلطان حسین در ۱۴ ذی‌الحجه ۱۱۰۵ ق/ ۶ اوت ۱۶۹۴ م در عمارت آیینخانه تاجگذاری کرد. منع مسکرات و طرد و تعقیب صوفیان یکی از نخستین اقداماتی بود که سلطان به آن دست یازید. او اگرچه تدبیر و تعقل سیاسی نداشت، اما مروج وقف و مدرسه سازی بود. او عالمان و دانشمندان اصفهان را ترغیب می‌کرد که کتاب تألیف و یا ترجمه کنند. بسیاری از کتاب‌هایی که در این دوره تألیف شده به شاه سلطان حسین تقدیم شده است. محمداقصر حسینی خاتون‌آبادی نخستین ملاباشی اصفهان و مدرس مدرسه سلطانی چهارباغ بیشتر کتاب‌های خود را به دستور شاه سلطان حسین تألیف و یا ترجمه نموده است. نهاد وقف در این دوره اهمیت بسزایی دارد و نه تنها سلطان، بلکه بسیاری از درباریان و خواجهگان حرم سلطنتی به وقف املاک و دارایی‌های خود برای امور عام‌المنفعه علاقه بسیاری داشتند.

وقف‌نامه‌ها از مهمترین اسناد دوره صفوی است. سلاطین، علما و صاحب‌منصبان حکومتی و حتی مردم عادی بیشتر اقدامات فرهنگی و دینی خود را از طریق وقف انجام می‌دادند. سنتی که نمایانگر سطح فرهنگی و اقتصادی یک جامعه است و سلاطین آن کاخ‌ها و باغ‌ها و املاک خاصه سلطنتی را وقف می‌کردند و خواجهگانش همچون نظر آقا تنها دارایی خود را وقف می‌نمودند. اغلب اسناد و مدارک، وقف‌نامه‌ها و رقبات دفتری صفوی توسط افغان‌ها نابود گردید. بخشی از نسخه‌ها و اسناد اداری صفویه که باقیمانده در آرشیوها و موزه‌های داخل کشور و برخی از آن‌ها در آرشیوهای خارج از کشور نگهداری می‌شود. بیشتر وقف‌نامه‌هایی از دوره صفوی باقیمانده، اسناد وقف‌نامه‌های کتاب است که سنت وقف آن از دوره شاه عباس اول پا گرفت و در دوره شاه سلطان حسین بالید و به اوج خود رسید. پس از آن برخی از اسناد وقف‌نامه‌های مدارس و مساجد باقیمانده که امروزه در دسترس پژوهشگران عصر صفوی و نهاد وقف قرار دارد که مهمترین آن در اصفهان، وقف‌نامه مدرسه سلطانی چهارباغ است. وقف‌نامه‌ای که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، نسخه خطی منحصر به فردی است که کاتب آن از بزرگترین علمای قرن دوازدهم هجری است و با توجه به بررسی‌های صورت گرفته به نظر نمی‌رسد رونوشت و سوادی از آن موجود باشد. درباره این وقف‌نامه دو شرح فارسی و انگلیسی از قرن نوزدهم میلادی موجود است که اطلاعات چندانی درباره محتوای نسخه به مخاطب نمی‌دهد. همچنین

داده‌هایی که در فهرست آرشیو نسخه آمده، بسیار محدود و بر پایه همان شرح انگلیسی نسخه نوشته شده است. بنابراین درباره محتوای این نسخه تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است.

معرفی نسخه خطی وقفنامه

نسخه خطی وقفنامه شاه سلطان حسین صفوی در رجب ۱۱۱۸ ق/اکتبر ۱۷۰۶ م به منظور تأسیس یک باب غسلخانه برای شیعیان اثنی‌عشری در کنار پل سی‌وسه پل اصفهان نگاشته شد. تاریخ نگارش این وقفنامه با وقفنامه مدرسه سلطانی چهارباغ تقریباً همزمان است و افرادی که با مهر خود روی وقفنامه صحه گذاشتند نیز مشابه است. این نسخه خطی در اوایل قرن نوزدهم میلادی توسط فردی به نام جعفرعلی به هندوستان ارسال شده و در حراجی‌های مختلف به معرض فروش گذاشته شده است. نخستین منتشر کننده اصلی فایل وقفنامه کتابخانه فیلادلفیا^۱ آمریکاست.

عنوان نسخه در صفحات اصلی وقفنامه نیامده است. این نسخه در آرشیو کتابخانه دانشگاه فیلادلفیا در بخش کتاب‌های کمیاب^۲ به نام «وقفنامه شاه سلطان حسین صفوی» به شماره لوئیس ۰۴۲ در مجموعه‌ای با شماره شناسایی ۰۰۲۳ ثبت شده است.^۳ گفتنی است، این نسخه منحصره‌فرد در فهرست‌های نسخ خطی که ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه کار کردند، نیامده است. فهرست نویسان کتابخانه فیلادلفیا این نسخه خطی را رونویسی و سواد دانسته‌اند، در حالی‌که با توجه به مهر شاه سلطان حسین و دیگر صاحب‌منصبان حکومتی نسخه اصلی وقفنامه است. در شرح‌های مختلفی که به فارسی و یا انگلیسی نوشته شده، برداشت این بوده که خود کتاب موضوع وقف است. صاحب وقفنامه تا دهه اول شمسی جان فردریک لوئیس بوده^۴ و پس از آنه بیکر لوئیس^۵ این اثر را به همراه چند نسخه نفیس فارسی و عربی به کتابخانه فیلادلفیا اهدا کرده است. در حال حاضر کتابخانه پنسلوانیا فایل این نسخه را به همراه چند اثر

1. Free Library of Philadelphia.

2. Philadelphia, Free Library of Philadelphia, Rare Book Department.

۳. سایت دسترسی به نسخه خطی در دانشگاه پنسلوانیا و مجوز استفاده از این نسخه خطی که توسط دانشگاه فیلادلفیا صادر شده را در زیر می‌بینید.

https://openn.library.upenn.edu/Data/0023/lewis_o_042

<http://creativecommons.org/publicdomain/mark/1.0/>

4. Lewis John Frederick.

5. Anne Baker Lewis.

فارسی، ترکی و عربی در دسترس پژوهشگران قرار داده است.

توصیف ظاهری نسخه

نسخه خطی وقفنامه به طول ۲۳۴ در عرض ۱۷۵ میلی‌متر است. جنس جلد آن تیماج سرخ با جدول و طرح لچک نیم ترنج است که به رنگ زر در چهار گوشه آن دیده می‌شود. لبه‌های جلد نسخه، فلز برنج کار شده و در وسط آن گیره برنجی قفل مانند نصب شده است (تصویر ۱). روی جلد و کمی کنار عطف ساییدگی وجود دارد. عطف نسخه دارای کادرهای طرح ترنج و زنجیر به رنگ زر است (تصویر ۲). در فهرست نویسی نسخه در کتابخانه فیلادلفیا جنس جلد کتاب دیده نمی‌شود. با توجه به عطف نسخه، به نظر می‌رسد نوعی مقوای ضخیم در زیر آستر چرم آن به کار رفته باشد. آستر بدرقه نسخه، کاغذ مرمی است که در چهار صفحه در اول و آخر نسخه قرار دارد (تصویر ۳).

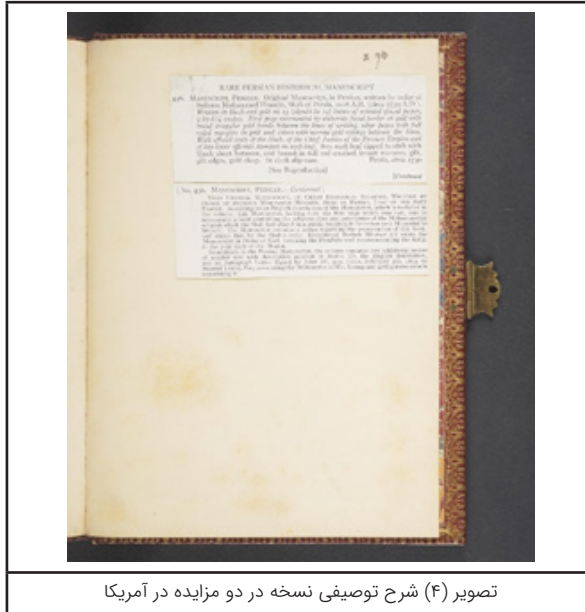
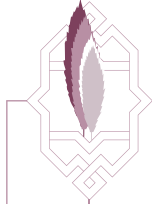

در صفحه اول نسخه پس از آستر بدرقه دو برگه متن تایپ شده در اندازه تقریبی ۸ در ۴ سانتی‌متر دیده می‌شود که کاغذ بریده شده دو اطلاعیه شرح توصیفی نسخه در بروشور دو حراجی است. یکی حراجی بیکر-کندی-دویل و سایر مجموعه‌ها^۱ در ژانویه ۱۹۳۳ م/بهمن‌ماه ۱۳۱۱ ش است که وقفنامه به مبلغ ۹۶ دلار فروخته شده و دیگری با

1. The Baker-Kennedy-Doyle and Other Collections sale.

مدیریت انجمن هنری آمریکا^۱ بوده که تاریخ برگزاری آن مشخص نیست. این وقفنامه در گالری‌های اندرسون^۲ در بخش جیمز پارک^۳ در ۱۵ مارس ۱۹۱۵ م/۲۴ اسفند ۱۲۸۸ ش نیز به حراج گذاشته شده است. در متن بروشور اول که متعلق به حراج بیکر-کندی-دویل است، ابتدا برای معرفی نسخه از عبارتهای کوتاه استفاده شده است. «نسخه اصلی» زبان فارسی، به دستور سلطان محمدحسین، شاه ایران، ۱۱۱۸ ق (حدود ۱۷۳۰ م)». پس از آن ویژگی‌های ظاهری نسخه تعداد صفحات، رنگ خطوط و حاشیه‌ها، تعداد مهرها و تذهیب صفحات نوشته شده است. نکته حائز اهمیت در این معرفی این است که نوشته نسخه درون محفظه‌ای پارچه‌ای قرار داشته که احتمالاً از همان دوره صفوی بوده است. متأسفانه ویژگی‌های پارچه و یا این‌که کدام دوره تاریخی بوده را ننوشته است. نکته دیگری که باید به آن توجه داشت، نام سلطان است که به اشتباه سلطان محمدحسین نوشته شده که متأثر از شرح فارسی آخر نسخه خطی است. متن بروشور دوم از حراج انجمن هنر آمریکا نیز از روی شرح فارسی نسخه نوشته شده است. «نسخه‌ای بسیار خارق‌العاده برای مشتاقان تاریخ که به دستور سلطان محمدحسین، شاه ایران، آخرین فرد از خانواده صفی نوشته شده است». در این متن به این‌که یک صفحه نسخه مفقود شده و محتوای نسخه درباره آداب و مراسم مذهبی دین محمدی و اهدای ساختمانی عمومی و چگونگی حفظ کتاب نوشته شده است. همچنین در این بروشور آمده که نسخه در سال ۱۱۱۸ ق به دستور شاه توسط محمدبرکه منشی درباره حمد و ثنای خداوند با توسل به پیامبران و بزرگداشت پادشاه نوشته شده است. همچنین نوشته، افزون‌بر نسخه خطی فارسی، این جلد شامل دو توصیف به زبان عربی و انگلیسی و یک نامه سه صفحه‌ای با امضای جعفرعلی است که در چهارم فوریه ۱۸۰۳ م/۱۲۱۷ ق خطاب به ساموئل یانگ^۴ نوشته است. همانطور که در شرح توصیفی محتوای نسخه خواهد آمد، بیشتر متن بروشور دوم اشتباه است (تصویر ۴).

1. Under the management of American Art Association.
2. Anderson Galleries.
3. James Park
4. Samuel Young.

تصویر (۴) شرح توصیفی نسخه در دو مزایده در آمریکا

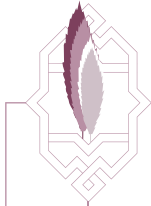
نوع کاغذ فرنگی است. از رنگ صفحات تذهیب دارای متن تقریباً بر روی تمامی صفحات سفید آثاری بر جای مانده است. صفحات دارای متن زوجی است. صفحه اول سمت چپ مفقود شده که به نظر می‌رسد سرلوحه مذهب و شمسه نسخه در همین برگ بوده باشد و متن از نیمه صفحه آغاز شده باشد. صفحه روبروی آن دارای نه جدول مستطیلی طلایی و آبی رنگ با گل و برگ طلایی تزئین شده است. سطور منقش طلااندازی و کادر دندان موشی شکل بزرگ و کوچک طلایی رنگ است (تصویر ۵). از صفحه سوم تا پایان متن وقفنامه، پنج جدول مستطیلی به رنگ‌های طلایی و آبی دارد که یکی از آن‌ها کمند است که در برخی از صفحات دارای کلمات است. نکته حائز اهمیت در این نسخه این است که در صفحات آغازین پیش از آغاز صیغه وقفنامه، کلمات الله، الهی، محمدمصطفی، چهارده معصوم صلوات الله علیهم اجمعین و صاحب الزمان در متن اصلی نوشته نشده و کاتب به جای آن شکلی مانند کاما به رنگ طلایی نوشته و در کمند آن کلمات را با رنگ طلایی به ترتیب متن نوشته است. البته کاتب نام شاه سلطان حسین را نیز به همین شکل نگاشته است (تصویر ۶). گفتنی است، کاتب با شروع متن صیغه وقف، دیگر کلمات الله، پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) را با رنگ زر و یا در کمند نوشته است.

تصویر (۶) کمند صفحه

تصویر (۵) سطور منقش طلااندازی و کادر آن

نوع خط نسخ است و محمدباقر بن اسمعیل حسینی خاتون‌آبادی در ۱۱۱۸ ق/ ۱۷۰۶ م آن را کتابت نموده است. هر صفحه دارای پنج خط متن مسطر شده است. در پایین تمامی صفحات فرد، رکابه نوشته شده و در پایین سمت راست صفحات زوجی چهار مهر زده شده است (تصویر ۷). مهر اول بیضی شکل با سجع «لا اله الا الله الملك الحق المبين، عبده فتح‌علی ۱۱۲۴» است. بخش اول مهر، قسمتی از حدیث منسوب به امام صادق (ع) است (ابن بابویه، ۱۳۶۴: ج ۱ / ۷). عبده فتح‌علی همان فتح‌علی‌خان داغستانی است که در ۱۱۲۷ ق پس از شاه‌قلی خان، اعتمادالدوله شاه سلطان حسین گردید (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۹) و در ذیحجه ۱۱۳۲ ق/ ۱۷۱۹ م در اردویی که شاه در باغ سلیمان‌آباد تهران برای فتح قندهار و هرات زده بود، از مناصب حکومتی عزل شد و چشمانش را از دست داد (مستوفی، ۱۳۷۵: ج ۱ / ۱۲). او در زمان صحه گذاشتن بر وقفنامه، منصب قولرآقاسی داشته است (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۸). به تاریخ مهر دقت کنید. همانطور که دیده می‌شود، فتح‌علی‌خان شش سال پس از سیغه وقف، وقفنامه را مهر نموده است. ممکن است نسخه وقفنامه پس از پایان ساختمان غسالخانه مهر شده باشد، اما در نظر گرفتن شش سال برای ساختمان تأسیسات غسالخانه با توجه به نیاز فوری و فوتی به چنین بنایی، منطقی به نظر نمی‌رسد. نکته دیگری که باید به آن توجه نمود این است که فتح‌علی‌خان همین مهر را بر روی وقفنامه مدرسه چهارباغ نیز که در ۱۱۱۸ ق نوشته شده،

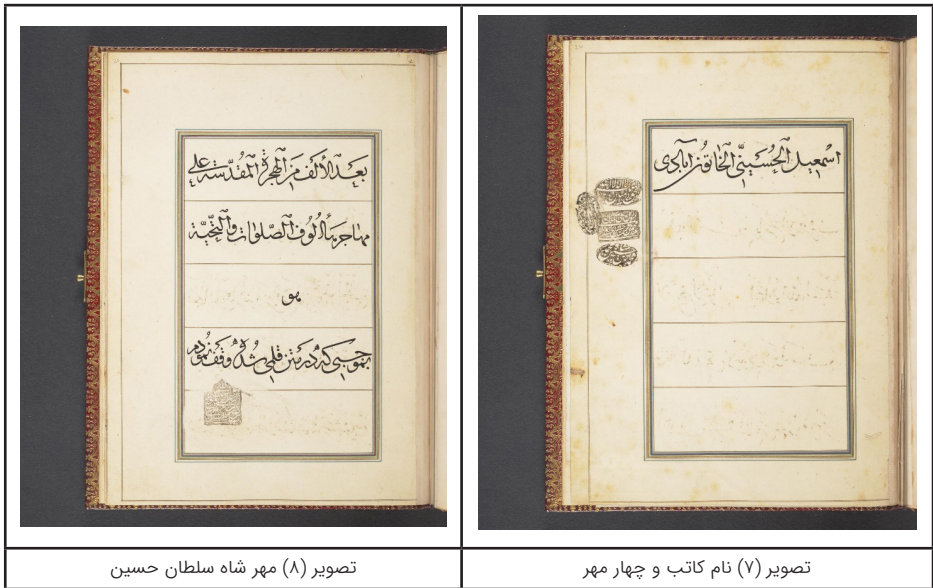

زده است (نصیری مقدم، ۱۳۷۳: ۱۱۳). به نظر می‌رسد برخی از وقفنامه‌ها پس از طی مراحل بوروکراسی اداری در یک زمان توسط شاه و دیگر صاحب‌منصبان مهر شده باشد. مهر دوم، مهری مستطیلی شکل با سجع «المتوکل علی الله الملك الغنی، عبده محمدباقر بن سیدحسن الحسینی ۱۱۰۶» است. محمدباقر حسینی از خاندان خلیفه سلطان مرعشی، صدر خاصه شاه سلطان حسین صفوی بود (نصیری، ۱۳۷۳: ۴۸). مهمترین وظیفه صدر خاصه اداره بخش موقوفات حکومتی و سلطنتی بود (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۴: ۱۳۳۷) و طبیعی است که مهر او بر روی صفحات وقفنامه آمده باشد. مهر سوم، بیضی شکل با سجع «محمدحسین شاه محمد ۱۱۲۰» است. محمدحسین پسر ملا شاه محمد تبریزی است که مدت کوتاهی در ۱۱۲۶ ق شیخ‌الاسلام اصفهان بود و در ۱۱۲۷ ق نیز به منصب ملاباشی نائل گردید (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۹). او دومین و آخرین ملاباشی عصر صفوی است. بر اساس سجع روی مهر، محمدحسین شاه محمد دو سال پس از نگارش نسخه، بر وقفنامه صحه گذاشته است، اما صحیح به نظر نمی‌رسد. سال روی سجع مهر، سالی است که مهر ساخته شده که معمولاً صاحب‌منصبان حکومتی پس از تغییر منصب و مقام اقدام به تهیه مهر جدید می‌نمودند.

مهر چهارم بیضی شکل با سجع «نصر من الله و فتح قریب، سید مرتضی حسینی ۱۱۱۸» است. سید مرتضی خلیفه سلطانی مرعشی صدرالممالک و داماد شاه سلطان حسین صفوی بود. او فرزند نواب میرزا سیدعلی و نواده سلطان‌العلماء سیدحسین حسینی مرعشی داماد شاه عباس اول بود. سلطان‌العلماء وزیر شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم نیز بوده است. مهر او نیز بر وقفنامه مدرسه چهارباغ و برخی از وقفنامه اواخر دوره صفوی دیده می‌شود.

مهر پنجم که پیش از متن صیغه‌نامه وقف آمده است، یک مهر چهارگوش سرلوحه‌دار متعلق به شاه سلطان حسین صفوی با سجع «بسم الله الرحمن الرحیم کلب آستان امیرالمؤمنین سلطان حسین ۱۱۲۵» است. او این مهر را زیر جمله «بموجبی که در متن قلمی شده وقف نمودم» زده است (تصویر ۸). همانطور که پیش از این گفته شد، به نظر می‌رسد شاه و صاحب‌منصبان حکومت در یک زمان وقفنامه را مهر کرده باشند که پیش از سال ۱۱۲۵ ق/۱۷۱۳ م که شاه آن را مهر کرده و پس از ۱۱۲۷ ق/۱۷۱۵ م که خاتون‌آبادی کاتب آن، دار فانی را وداع گفته، نیست. پس از صفحه‌ای که شاه سلطان حسین بر وقفنامه صحه گذاشته است، بلافاصله متن صیغه وقف آغاز شده و در آخر کاتب «محمدباقر بن

اسمعیل حسینی خاتون آبادی» نام خود را نگاشته است (تصویر ۷). محمدباقر حسینی خاتون آبادی، نخستین ملاباشی عصر صفوی، یکی از بزرگترین علما و محققان قرن دوازدهم هجری است. او نخستین مدرس مدرسه سلطانی چهارباغ در روز افتتاحیه آن در دهم رجب ۱۱۲۲ ق به دستور شاه سلطان حسین بود. طلاب با او درس تهذیب حدیث، شرح مختصر اصول و شرح لمعه را گذرانیدند (حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۱). محمدباقر خاتون آبادی مترجم و مؤلف کتاب‌های بسیاری به فارسی و عربی است که می‌توان به نوروزنامه، ترجمه و شرح مجمع‌البیان، تعقیبات نماز، ترجمه‌المشکول، ترجمه مکارم‌الاخلاق، ترجمه اناجیل اربعه و تعلیقات بر آن و ترجمه عیون‌الحساب اشاره کرد (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۳: ۹۹۲-۹۹۵).

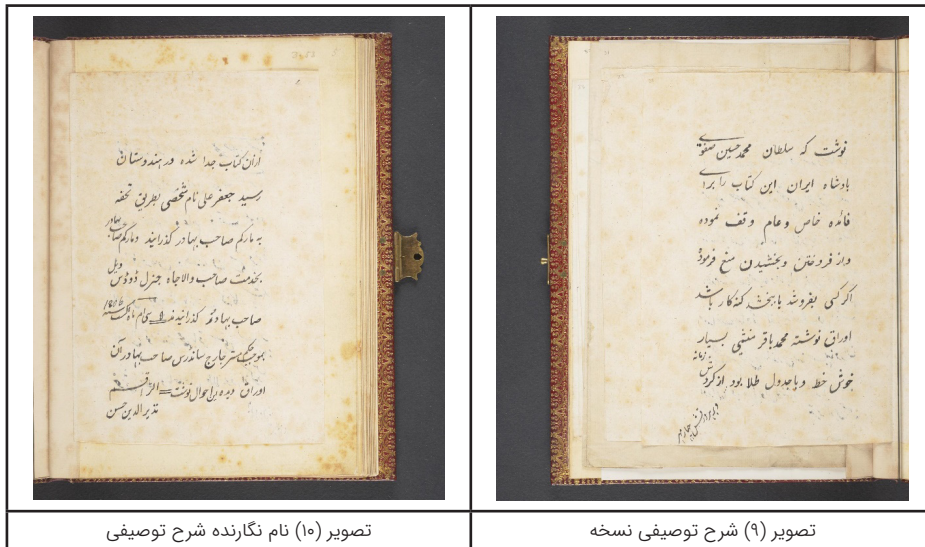

تصویر (۸) مهر شاه سلطان حسین

تصویر (۷) نام کاتب و چهار مهر

یک برگ پس از متن نسخه خطی، ده برگ به صفحات نسخه چسبانیده شده است. متن اول پس از وقفنامه، شرح فارسی نسخه است که نذیرالدین حسن با خط نستعلیق در ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۲۱ ق/ ۳۱ آگوست ۱۸۰۶ م نوشته است. به نظر می‌رسد نذیرالدین حسن همان نذیرالدین حسن بن شاه غلام محی‌الدین اویسی قرشی هاشمی شائق که دستور زبان فارسی را در ۱۲۳۰ ق/ ۱۸۱۵ م به اردو تألیف کرده، باشد (کتابهای سنگی چاپ شبه

قاره در مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۹۴: ۲۵۴). به لحاظ مقطع زمانی و تخصص نذیرالدین در زبان فارسی و روابطی که با حکومت بریتانیا در هند داشته، صحیح به نظر می‌رسد. این متن در چهار صفحه بدون کمترین تزئیناتی، صفحه اول شش خط و بقیه صفحات در هفت خط نگاشته شده است. نگارنده حاشیه خطوط را رعایت کرده و تنها زمانی که ویژگی‌های نسخه را نوشته، «و بر هر ورقش چهار مهر» را در حاشیه به متن اضافه کرده است (تصویر ۹). در صفحه چهارم، نگارنده در ابتدای قرن نوزدهم میلادی عدد ۱ را به مثابه پی‌نوشت «سی‌ام ماه اگست^۱ سنه ۱۸۰۶ بموجب حکم مستر جارج ساندرس صاحب بهادر آن اوراق دیده این احوال نوشت = الزاقم نذیرالدین حسن» در ادامه متن نوشته است. در بالای حرف دال اسامی انگلیسی حرف «ط» گذاشته شده است که همان حرف «T» انگلیسی در اسم است که دال تلفظ می‌کرده است (تصویر ۱۰). سه برگ پس از این متن در وسط صفحه سفید به انگلیسی نام صاحب نسخه در اواسط قرن نوزدهم میلادی «لوئیس جان فردریک» خیلی ریز نوشته شده است. پس از آن دو ترجمه انگلیسی شرح فارسی نسخه و سه صفحه کاتالوگ در سه حراجی که در قرن نوزدهم و بیستم میلادی برگزار شده را از آخر به نسخه چسبانیده شده است.

تصویر (۱۰) نام نگارنده شرح توصیفی

تصویر (۹) شرح توصیفی نسخه

متن نسخه خطی و شرح محتوای آن

صفحه اول دارای متن نسخه مفقود شده و صفحات دارای متن از صفحه هشت شروع شده است. در زیر متن نسخه آمده است^۱:

ص ۸: باب رحمت و زلال مغفرت تغیل نمود و از کمال الطاف بیزوال مایحتاج عباد را جهت ارتحال بسرای بقا و طی راه هولناک عالم عقبی بر وجه لایق مَهیّا و طریق تحصیل آنرا بر جهانیان

ص ۹: اَلْفَا فَرْمُود و درود نامعدود شایسته حضرت خیرالبشر برگزیده خالق اکبر شفیع روز جزا مُحَمَّد مُضطفی صلی الله علیه و اله است که مذاق تمنّای خواص و عوام را از شربت گوارای^۲ اِنّ الأَبْرَارَ

ص ۱۲: یَشْرَبُونَ مِنْ کَاسِ کَانَ مِرْآجُهَا کَافُوراً لَذت بخشید و بدستگیری مرحام عامر ذی‌الجلال و الأکرام شاخسار قدرش بسدره‌المُنْتَهی پیوند گردید^۳ و سلام مالا کلام اخلاص فرجام

ص ۱۳: لایق ائمه دوازده‌گانه طاهرین و اهل بیت طیبین معصومین است که تصفیه وجود خفتگان^۴ بستر خاک آن ادناس خطایا جز در کنار جوّیبار محبتشان میسر نیست و نهال آمال خزیدگان^۵ نهانخانه قبور بی آبروی

ص ۱۶: شفاعتشان در چهارباغ عنایت ذی‌الجلال بارور نی اما بعد چون همت خیر قرین و نهمت سعادت آیین نواب کامیاب سپهر رکاب علیحضرت خورشید طلعت مالک رقاب چراغ دودمان صفوی

ص ۱۷: نو کُلُّ بُوستان مُصطفوی شهریار کامکار عدل افروز پادشاه نامدار دشمن‌سوز مُفتّح ابواب خیر و احسان مُسدّد طرق ظلم و عُدوان انتظام در امور مُسَلِمن رونق بخش شریعت مُستبیین

ص ۲۰: راییت افراز کشور عدالت چراغ افروز محفل جلالیت فصّ خاتم شجاعت گوهر^۶ اکلیل مناعت مُتکی وساده کامرانی صدرنشین ایوان جهانیان اعنی السلطان المعظم

۱. کلمات زر در کمند صفحه و در متن برجسته شده و صفحات بین صفحات دارای متن، سفید است.

۲. در اصل: کوارای.

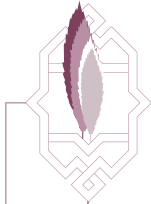
۳. در اصل: کردید.

۴. در اصل: خفتگان.

۵. در اصل: خزیدگان.

۶. در اصل: کُل.

۷. در اصل: کوهر.

الخاقان المبجلُ المفخّم

ص ۲۱: کاسر اعناق الکفّار مزغم اُنوف و الفجار ملاذالخواقین فی الارضین المؤید بتأییدات الملك المُعین شاه سلطان حسین الضّفوی الموشوی الحُسینی بهادرخان لازالت اقمار سلطنته ساطعة و اعلام دولته رافعة پیوسته

ص ۲۴: متوجّه ترویج مراسم دین و اتمام ضروریّات مؤمنین و تغسیل اموات مُسلمین از شعایر شرع مُبین و فرایض ملّت مُستبین و سعی در لوازم این امر خیریّت فرین سبب ازدیاد عُمر و طول مقام درین سرای

ص ۲۵: بی ثبات و دوام و توقّر دواعی و احتیاج انام داعی بر تکثیر ابنیه بجهت انجام این مرام بُود آن خدیو معدلت گُسترا تحصیل اجر و ثواب را منظُور نظر خورشید اثر ساخته درین وقت

ص ۲۸: قرّبه الی الله تعالی و طلباً لمرضاته وقف صحیح شرعی مؤبّد و حبس صریح ملّی مخلّد فرمودند یکباب غسالخانه واقع در کنار پُل چهارباغ اصفهان جنت نشان را بر کافه شیعیان اثنی عشریه که

ص ۲۹: در آنجا اموات خود را غُسل دهند و بأدای این فرض در آن ارض احراز اجر نمایند مشرُوط بانکه نبخشند و نفروشدند و در معرض رهن و اجاره و انتقال در نیاورند و بنهج مسطُور

ص ۳۲: صیغه وقف مذکور موافق شریعت غرّاً و ملّت بیضا جریان یافت وقفاً صحیحاً شرعیاً لازماً مؤبّداً الی ان یرث الله الارض و من علیها و الله خیر الوارثین و اعلیحضرت واقف ص ۳۳: امّنه الله من مخاوف یومر المواقف غسالخانه مزبور را از ملکیت اخراج نموده بتصرّف وقف دادند و ثواب این وقف را هدیه نمودند بارواح مُقدّسه حضرات مُطهرات سدره مرتبات

ص ۳۶: عرش درجات چهارده معصوم صلوات الله علیهم اجمعین که اول ایشان سید کونین و پیشوای ثقلین مقصود اصلی از آفرینش آب و خاک مُخاطب بخطاب لولاک شفیع جزا سرخیل انبیا محمّد مُصطفی صلی الله علیه وآله و آخر ایشان

ص ۳۷: امام ثانی عشر و نایب خیرالبشر خاتم دست ولایت و امامت خاتم سلسله خلافت و وصایت گنجور گنجینه^۲ اسرار یزد از خلیفه رحیم رحمن حضرت صاحب الزّمان

۱. در اصل: کستر.

۲. در اصل: کنجینه.

صلوات الله

ص ۴۰: و سلامه عليه و على آبائه الطاهرين است و تغيير دهنده وقف مذکور بغضب الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی و ائمة ابرار عليهم سلام الله الملك الجبار گرفتار گردد^۲ فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ

ص ۴۱: عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ و كان بتوفيق الباری ذلك الوقف و الخير الجاری و الأتیان بالصیغة و تحقق التّخلیة و تحریر تلك الوثيقة فی مُنتصف شهر الله الأصب رجب المرجّب سنة ثمان عشر و مائة

ص ۴۴: بعد الألف من الهجرة المقدّسة علي مهاجرها أوف الصلوات و التّخية

هو

بموجبی که در متن قلمی شده وقف نمودم

ص ۴۵: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الحمد لله الذي وقف على ضماير الابرار و وقفهم لاسخر ذخاير دارالقرار و وعدهم بفضله جنّات تجرى من تحتها الانهار و الصلوة

ص ۴۸: والسلم على أشرف الاخيار محمد و عترته الواقفين على الأسرار ما اظلم و أشرق النهار بعد فقد صدر من حريم السلطنة العظمية و خطيم الدولة الكبرى امر بلغ اعلى

ص ۴۹: مبالغ العلى لزال جاريا مجرى القضاء بأجرآء صبغة الوقف على ماجرى فى طى هذا الكتاب المُستطاب بوكالة العليحضرة الواقف سلطان السلاطين و

ص ۵۲: حَاقان الخواقين از لفة الله بالتوفيق لجميع الخيرات و المبرّات و وقفه للأخذ بنواصي السعادات فلما تشرفت بالأمثال و فزت بالأيتمار و اجريث الصيغة

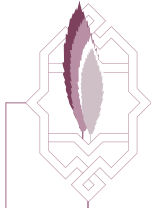
ص ۵۳: و تحقق التّخلیة كتبت هذه الأسطر بأمره الأشرف الأرفع الأعلى ..... اعلاه الله ابدأ و انا الداعى لأبؤد دولته القاهرة الباهرة محمداقرب بن

ص ۵۶: اسمعيل الحسينى الخاتون آبادى

در ابتدای متن نسخه، موضوع وقفنامه آمده و آن فراهم نمودن «مايحتاج عباد» «بر وجه لایق» به منظور «ارتحال بسرای بقا و طى راه هولناک عالم عُقبى» است. نام واقف شاه سلطان حسين صفوى و هدف از وقف، ترویج مراسم دين و آنچه برای غسل اموات مسلمانان شيعه اثنی عشری لازم و ضروری است، آمده است. «إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرُونَ مِنْ كَأْسِ

۱. در اصل: گرفتار.

۲. در اصل: كردد.

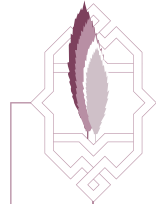
كَانَ مِرَاجُهَا كَأُورًا» آیه ۵ سوره انسان است که با رنگ زر نوشته شده است. منظور از اُبْرَاز به معنی نیکوکاران، حضرت علی، فاطمه و امام حسن و حسین علیهم السلام است. سدرَةُ الْمُنتَهَى نیز درختی است در آسمان هفتم که در آیه ۱۴ سوره نجم به آن اشاره شده است.

محل وقف یک باب غسلخانه در کنار پل چهارباغ اصفهان است. شرط وقف این است که محل غسلخانه را نبخشند، نفروشند و در معرض رهن، اجاره و انتقال در نیاورند. البته پیش از آن تأکید شده که غسلخانه مختص مسلمانان شیعه اثنی عشری است. «الی ان یرث الله الارض و من علیها» بخشی از روایت امام حسن عسگری علیه السلام است که حرعاملی در قسمت شرایط وقف به آن استناد نموده است (حرعاملی، بی تا، ج ۱۹: ۱۹۳) و «خیر الوارثین» یکی از صفات خداوند است که در آیه ۸۹ سوره انبیاء آمده است. لولاک نیز اشاره به حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الافلاک» دارد.

تغییردهنده وقف نیز یکی دیگر از ارکان وقف است. منظور از تغیردهنده، کسی است که درصدد تغییر و تبدیل متن وقفنامه برآید. آیه ۱۸۱ سوره بقره برای تأکید بر نفرینی است که علیه تغییر دهنده وقف نموده است. این قسمت متن مشابه برخی از وقفنامه‌های شاه سلطان حسین است. شاه سلطان حسین پس از «بموجبی که در متن قلمی شده وقف نمودم» با مهر تاجدار خود بر متن وقفنامه صحه گذاشته است. گفتنی است، متن وقفنامه از کلمه کان تا التَّحِیَّة با متن وقفنامه مدرسه چهارباغ یکی است (نصیری مقدم، ۱۳۷۳: ۱۱۷). عبارت «جَنَاتِ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ» بخشی از آیه ۱۱ سوره بروج است که خداوند متعال به رستگاران و نیکوکاران وعده بوستان‌های بهشت را می‌دهد. صیغه وقف را محمدباقر فرزند اسماعیل حسینی خاتون‌آبادی به نمایندگی از سلطان سلطان‌ها، خاقان خاقان‌ها، شریف‌ترین، والاترین و بلندمرتبه‌ترین پادشاهان نوشته است. نکته مهمی که در این وقفنامه به آن اشاره نشده، محل درآمد محل وقف برای حفظ و نگهداری آن و یا تعیین فردی به عنوان متولی آن است. به نظر می‌رسد شاه سلطان حسین تنها محل غسلخانه را وقف کرده و عایدی برای آن در نظر نگرفته است. در جدول زیر تحلیل محتوای نسخه آمده است:

وقفنامه شاه سلطان حسین

۱	عنوان اصلی نسخه	عنوان نسخه در صفحات اصلی وقفنامه نیامده است. این نسخه در آرشیو کتابخانه دانشگاه فیلادلفیا در بخش کتاب‌های کمیاب به نام «وقفنامه شاه سلطان حسین صفوی» ثبت شده است. این اثر عنوان فرعی و مشهور ندارد.
۲	موضوع	وقف ساختمان غسلخانه برای فقرای اصفهان
۳	کاتب	محمدباقر بن اسمعیل خاتون‌آبادی
۴	محل کتابت	اصفهان پایتخت صفویان و محل وقف
۵	تاریخ کتابت	این وقفنامه در ۱۱۱۸ ق/ ۱۷۰۶ م همزمان با نگارش وقفنامه مدرسه سلطانی نوشته شده است.
۶	ارزش نسخه	این نسخه منحصر به فرد به دلیل داشتن مهر شاه سلطان حسین و چهار مهر از صاحب‌منصبان حکومتی اصفهان، نسخه اصلی است و به نظر نمی‌رسد نسخه، سوادی داشته باشد. همچنین نخستین ملاباشی شاه سلطان حسین کاتب آن است. خط نسخه نسخ است و هیچ اشتباه نگارشی و یا خط‌خوردگی ندارد. حتی شرح‌های مختلفی که در قرن نوزدهم بر روی نسخه نوشته شده از ارزش آن نگاهیده است.
۷	حاشیه نسخه	حاشیه آن دارای چهار مهر ارزشمند است. همچنین در کمند آن برخی از کلمات مقدس مانند الله، الهی و محمد مصطفی نوشته شده است.
۸	مترجم	از روی شرحی که نذیرالدین حسن در ابتدای قرن نوزدهم نوشته، به انگلیسی ترجمه شده که در انتهای نسخه نوشته شده است.
۹	آغاز نسخه	صفحه اول متن نسخه مفقود شده است.
۱۰	انجام نسخه	انا الداعی لأبؤد دولته القاهرة الباهرة محمداً باقر بن اسمعیل الحسینی الخاتون‌آبادی
۱۱	تعلیقات و اضافات	یک شرح فارسی و سه شرح انگلیسی درباره نسخه در صفحات آن نوشته شده است و صفحاتی پیوست شده است.
۱۲	افتادگی و نقص‌های نسخه	صفحه اول متن نسخه مفقود شده است.
۱۳	محل نگهداری نسخه	بخش کتاب‌های نفیس کتابخانه دانشگاه فیلادلفیا
۱۴	تعداد سطور	۹۲ سطر پیش از آغاز متن صیغه وقف ۲۸ سطر متن صیغه وقف
۱۵	جنس کاغذ	در فهرست ویژگی‌های نسخه به آن اشاره نشده است. به نظر می‌رسد جنس کاغذ صفحات فرنگی باشد. جنس کاغذ آستر بدرقه مرمری است.
۱۶	جلد نسخه	تیماج سرخ
۱۷	خط متن و کیفیت آن	خط نسخ ممتاز
۱۸	اندازه اوراق	وزیری
۱۹	تزئینات نسخه	این نسخه دارای جدول، کمند، تحریر، لچکی ترنج و تذهیب است.
۲۰	نشانه‌های خاص نسخه	مهر شاه سلطان حسین و دیگر صاحب‌منصبان، نام ملاباشی سلطان و کلماتی که در کمند نسخه نوشته شده است.

۲۱	تعداد اوراق	۸۰ صفحه ۲۵ صفحه دارای متن نسخه ۴ صفحه شرح نسخه فارسی ۹ صفحه شرح و توصیف نسخه به انگلیسی
۲۲	تاریخ اهدای نسخه	به نظر می‌رسد این وقفنامه در ۱۹۲۳ م/۱۳۰۱ ش به دانشگاه فیلاولفیا اهدا شده است.
جدول ۱: شرح محتوای نسخه خطی وقفنامه		

بررسی شرح فارسی و انگلیسی نسخه

نذیرالدین حسن بنا به دستور جورج ساندرس^۱ این شرح را بر نسخه خطی نوشته است. بنا به این شرح، در هندوستان فردی به نام جعفرعلی نسخه خطی وقفنامه را به مارکم^۲ صاحب بهادر اهدا نمود. او نیز نسخه را به ژنرال دودس ویل^۳ صاحب بهادر داد. بر اساس این شرح که پایه نگارش شرح انگلیسی و اعلامیه‌های بروشورهای حراج بوده، نام شاه سلطان حسین، سلطان محمدحسین نوشته شده است. موضوع وقفنامه، وقف کتاب برای فائده خاص و عام همه اهل اسلام در مکانی عمومی در اصفهان بوده و دیگران را از فروختن و بخشیدن کتاب منع نموده است. کاتب محمدباقر بن اسماعیل منشی نسخه را با خطی خوش نوشته و کتاب تزئیناتی با جداول طلا و چهار مهر بر صفحات نسخه دارد. همانطور که از متن هویداست نذیرالدین نتوانسته نسخه را به‌ویژه جملات و عبارتهای عربی آن را بخواند و متوجه معنی بسیاری از کلمات فارسی آن نبوده است. متن شرح فارسی نسخه چنین است:

ص ۵۸: سلطان محمدحسین صفوی پادشاه^۴ ایران کتابی وقف کرد و در شهر اصفهان بمکانی عام برای فائده همه اهل اسلام نهاد و بمنشی حکم کرد که وقفنامه نوشته بر آن کتاب باید داشت تا همه بینندگان^۵ را

ص ۵۹: از وقف کردن آن کتاب اطلاع باشد. محمدباقر بن اسماعیل منشی بموجب حکم پادشاه در چند ورق بعد حمد خدا و لغت پیغمبر و مدح پادشاه خود عبارت فارسی و

1. Mr. George Sanders.
2. Mr. Markham.
3. General Tottsville.

۴. در اصل: پادشاه، اصلاح در همه موارد.
۵. در اصل: بینندگان.

برخی بعبارت عربی همه در خط ثلث در سنه ۱۱۱۸ یکهزار و یکصد و هجده^۱ هجری
ص ۶۰: نوشت که سلطان محمدحسین صفوی پادشاه ایران این کتاب را برای فائده
خاص و عام وقف نموده و از فروختن و بخشیدن منع فرموده. اگر کسی بفروشد یا ببخشد
گنهار^۲ باشد. اوراق نوشته محمدباقر منشی بسیار خوش خط و با جدول طلا بود و بر هر
ورقش چهار مهر از گردش^۳ زمانه

ص ۶۱: از آن کتاب جدا شده در هندوستان رسید جعفرعلی نام شخصی بطریق تحفه
به مارکم صاحب گذرانید^۴ و مارکم صاحب بهادر بخدمت صاحب والجاه ژنرال^۵ دودس
ویل صاحب بهادر گذرانیدند ۱ سیام ماه آگوست^۶ سنه ۱۸۰۶ بموجب حکم مستر جارج
ساندرس صاحب بهادر آن اوراق دیده این احوال را نوشت. الزاقم نذیرالدین حسن
در ادامه در صفحات ۶۷ تا ۶۹ نسخه، شرحی به زبان انگلیسی از نسخه خطی است
که موضوع وقف را کتاب همراه نسخه دانسته است. آغاز شرح صفحه ۶۹ است و تاریخ
نگارش این شرح مشخص نیست (تصویر ۱۱). پس از آن از صفحه ۷۱ تا ۷۳ نامه جعفرعلی
خطاب به ساموئل یانگ در چهارم فوریه ۱۸۰۳ م/ ۱۱ شوال ۱۲۱۷ ق است که نوشته پیش از
این درباره کتاب با او صحبت کرده و اکنون کتاب را برای او می‌فرستد (تصویر ۱۲).

۱. در اصل: هژده.

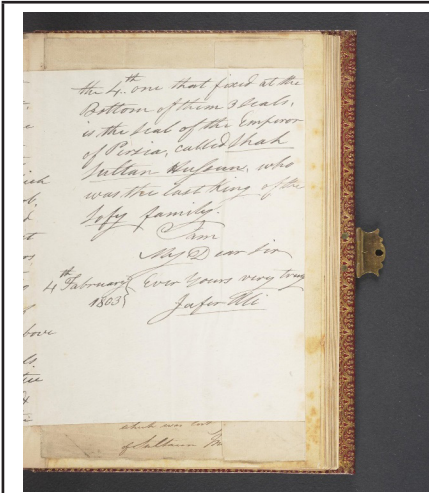
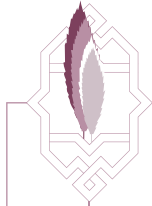
۲. در اصل: کنه‌کار

۳. در اصل: گردش.

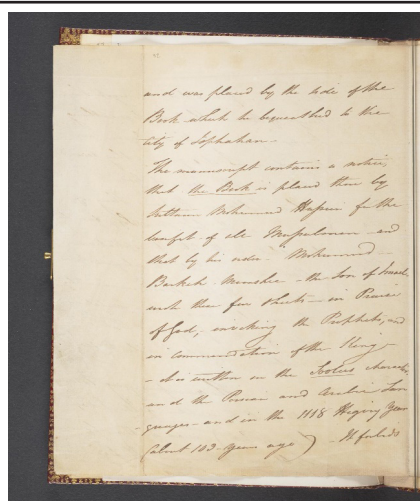
۴. در اصل: گذرانید، اصلاح در همه موارد.

۵. در اصل: جنرل.

۶. در اصل: اگست.

تصویر (۱۲) نامه جعفرعلی به ساموئل یانگ^۱

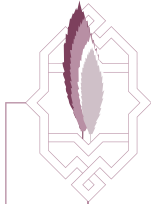
تصویر (۱۱) شرح توصیفی انگلیسی نسخه

پس از آن سه برگ از دو کاتالوگ دو حراجی و یک صفحه کپی سیاه‌وسفید از برگ اول دارای متن نسخه دیده می‌شود. شرح قسمت اعلانیه کاتالوگ‌ها در قسمت معرفی ظاهری نسخه آمده است. همانطور که گفته شد، در اعلانیه‌ای که مدیریت انجمن هنر آمریکا نوشته، محتوای نسخه درباره آداب و مراسم مذهبی دین محمدی و اهدای ساختمانی عمومی و چگونگی حفظ کتاب آمده است که متفاوت با محتوای نسخه، شرح فارسی و انگلیسی نسخه است. به نظر می‌رسد، آن انجمن بیشتر برای جذب مجموعه‌داران که به زبان فارسی آشنایی نداشتند و نسخه خطی را بنا به موضوعی که در کاتالوگ آمده و قدمت آن می‌خریدند، اقدام به نگارش چنین اطلاعیه‌ای نموده باشد.

۱. به امضای جعفرعلی و تاریخ نامه دقت کنید.

نتیجه‌گیری

شاه سلطان حسین، آخرین پادشاه صفوی مروج وقف، مدرسه‌سازی، وقف کتاب و استنساخ آن بوده است. او همزمان با وقف مدرسه سلطانی چهارباغ و چند صد کتاب به کتابخانه آن، غسالخانه‌ای جنب پل چهارباغ اصفهان وقف نموده که وقف‌نامه منحصر به فرد آن در کتابخانه‌ای در آمریکا نگهداری می‌شود. هدف از وقف این مکان، فراهم آوردن ضروریات مورد نیاز شیعیان اثنی‌عشری اصفهان برای مراسم کفن و دفن اموات است. نبخشیدن، نفروختن و در معرض رهن و اجاره و انتقال قرار ندادن غسالخانه از شروط وقف آن است. نکته مهمی که در این وقف‌نامه ذکر نشده، محل درآمد و عایدی برای غسالخانه و یا تعیین فردی به عنوان متولی آن است. کاتب وقف‌نامه، محمدباقر حسینی خاتون‌آبادی یکی از بزرگترین علمای اصفهان و نخستین ملاباشی عصر صفوی است. صاحب‌منصبانی که بر روی وقف‌نامه مذکور صحه گذاشتند، فتحعلی‌خان داغستانی، محمدباقر حسینی، محمدحسین شاه محمد و سید مرتضی حسینی بودند. به صفحات این وقف‌نامه یک شرح فارسی و یک شرح و یک نامه انگلیسی و چند صفحه بروشور مزایده نسخه خطی چسبانیده شده است. شرح فارسی را نذیرالدین حسن نگاشته که نام واقف، کاتب و موضوع وقف را اشتباه نوشته است. این شرح فارسی مبنای شرح انگلیسی و اعلانیه‌هایی است که در مزایده‌ها برای فروش نسخه گذاشته بودند.

کتابنامه

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۴). *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، ج ۱، قم: الشریف الرضی.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، ج ۳، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- حراملی، محمد بن حسن (بی تا). *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل شریعة*، قم: مؤسسه آل البيت الإحياء التراث.
- حسینی خاتون آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲). *وقایع السنین و الاعوام*، مصحح محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- شاردن، ژان (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*، مترجم اقبال یغمایی، ج ۴، تهران: توس.
- آصف آگاه، محمدرضا (گردآورنده)، (۱۳۹۴). *کتابهای سنگی چاپ شبه قاره در مرکز احیاء میراث اسلامی*، ج ۱، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- مستوفی، محمدحسین بن محمدکریم (۱۳۷۵). *زبدةالتواریخ*، ج ۱، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- نصیری مقدم، محمدنادر (۱۳۷۳). «وقفنامه مدرسه چهارباغ اصفهان»، *فصلنامه وقف میراث جاویدان*، سال ۲، ش ۴، صص ۱۱۲-۱۱۸.
- نصیری، محمدابراهیم (۱۳۷۳). *دستور شهریاران*، مصحح محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.